

Forme de umanizare a sacrului și a lumii în cultura populară românească

Liliana Trofin

Rezumat: Cultura populară este indisolubil legată de epoca etnogenezei românilor, având drept coordonate fundamentale romanizarea și creștinismul. Privită în ansamblul ei, aceasta se caracterizează prin vechime, continuitate și unitate în timp și spațiu, fapt dovedit de sursele literare, mărturiile lingvistice și realitățile arheologice. Răspândirea creștinismului în limba latină a facilitat romanizarea comunităților umane și a conferit culturii populare o temelie sacră creștină și perenitate. Firesc, întâlnirea dintre cultura populară și teologia creștină și-a pus amprenta asupra mentalului colectiv și a influențat gândirea imaginar-simbolică a lui *homo religiosus*. În acest context, vedem cum „structura sacramentală a Bisericii” evidențiază „structura sacramentală a cosmosului”. Nu e de mirare că creștinismul cosmic vede lumea ca pe o taină. Umanizarea culturii, a sacrului și a lumii s-a făcut prin credință și mărturie.

Cuvinte cheie: *Cultura populară, sacru, lume, credință, comunitate.*

Forms of humanizing the sacred and the world in the Romanian folk culture

Abstract: Folk culture is indissolubly linked with the ethnogenesis of the Romanians, having as fundamental coordinates Romanization and Christianity. Viewed in its entirety, it is characterized by age, continuity and unity in time and space, as evidenced by literary sources, linguistic testimonies and archaeological realities. The spread of Christianity in the Latin language has facilitated the romanization of human communities and has given popular culture a Christian sacred foundation and perenniality. Naturally, the encounter between popular culture and Christian theology has put its mark on the collective mentality and influenced the imaginary-symbolic thinking of *homo religiosus*. In this context, we see how „the sacramental structure of the Church” has highlighted „the sacramental structure of the cosmos”. It is no wonder that cosmic christianity sees the world as a mystery. The humanization of the culture, the sacred, and the world has been done through faith and testimony.

Keywords: *Folk culture, sacred, world, faith, community.*

O serie de personalități, oameni de cultură și specialiști în domeniu au manifestat o afinitate deosebită față de spiritualitatea românească și au dorit să evidențieze fundamentele acesteia în lucrările lor. Dintre acestia se remarcă Neagoe Basarab¹, mitropolitul Varlaam², Dimitrie Cantemir³, Antim Ivireanul⁴, Bogdan Petriceicu Hașdeu⁵, Vasile Pârvan⁶, Nicolae

¹Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, București, Editura Minerva, București, 1973, *passim*.

² Idem, „*Cartea românească de învățătură*” a mitropolitului Varlaam al Moldovei. *Izvoarele și originalitatea*, RITL, nr. 1–4, pp. 73–78, București, 2013, pp. 73-78, <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A6960/pdf>, accesat online 10.07.2017.

³ Vezi *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, tom 8: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscris al autorului, păstrat în Arhivele Principale din Moscova ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, cu un portret și două facsimile, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1901, *passim*; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, *Introducere* de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973, *passim*; Ștefan Lemny, *Cantemireștii: aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie, trad. de Magda Jeanrenaud, Polirom, Iași, 2013, *passim*.

⁴ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, *passim*; Bogdan Aurel Teleanu, *Metaforă și misiune. Valorificarea literaturii laice în predica românească*, carte publicată cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Doxologia, Iași, 2016, *passim*.

⁵ B.P. Hasdeu, *Studii de folclor*, ed. îngrijită de N. Bot, Prefață de O. Bîrlea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, *passim*; Idem, *Literatura populară: basme populare românești*, prefață de Ovidiu Bârlea, Editura „Grai și Suflet

Iorga⁷, Simeon Mehedinți⁸, Lucian Blaga⁹, Mircea Vulcănescu¹⁰, P.P. Panaitescu¹¹, Mircea Eliade¹², Dumitru Stăniloae¹³ și alții. O simplă lectură a lucrărilor acestora, ne permite să înțelegem legătura strânsă dintre spiritualitatea și cultura populară de factură creștină, care definește profilul antropologic și identitar al românilor în spațiul etnogenezei lor. Privite în ansamblu, acestea se caracterizează prin vechime, continuitate și unitate în timp și spațiu¹⁴. Fără îndoială, *obștea sătească* și *Biserica* sunt prin excelență elemente de permanență și reînnoire în istoria urmașilor Romei și fundamente ale existenței populației după abandonul aurelian al Daciei, având un rol bine definit în cadrul mentalului colectiv¹⁵. Nu fără temei Eminescu a numit Biserica „maica spirituală a neamului românesc, care a născut unitatea limbei și unitatea etnică a poporului”, „păstrătoarea elementului latin (...) care a stabilit și a unificat limba noastră într-un mod atât de admirabil, încât suntem singurul popor fără dialecte propriu-zise (...)”¹⁶. Sursele literare ale timpului confirmă spusele sale. Ne referim aici la lucrarea discipolului lui Ulfila, Auxentiu din Durostorum, care consemnează activitatea sa misionară și predica acestuia „în limba greacă, latină și gotă”¹⁷, precum și tratatele și numeroasele comentarii scrise în aceste limbi¹⁸. La acestea se adaugă actele martirice, inscripțiile, mărturiile lingvistice și descoperirile arheologice care scot în relief rolul creștinismului în cadrul etnogenezei¹⁹.

– Cultura Națională”, București, 2000, *passim*; Idem, *Soarele și Luna: folclor tradițional în versuri*, 2 vol., ediție critică, *prefață*, note, comentarii, variante și indici: I. Opreșan, Editura Saeculum, București, 2002, *passim*; Silvia Ciubotaru, *B.P. Hasdeu și cultura populară*, în Anuar de lingvistică și istorie literară, tom XXVI, Iași, 1977-1978, pp. 205-212, <http://www.alil.ro/wp-content/uploads/2012/05/B.-P.-Hasdeu-%C5%9Fi-cultura-popular%C4%83.pdf>, accesat online 10.07.2017.

⁶ Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Atelierele grafice SOCEC & Co., Societate anonimă, București, 1911, *passim*.

⁷ Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, revazută și adăugită, 2 vol., Editura Ministerului de Culte, București, 1928, *passim*.

⁸ Simeon Mehedinți, *Creștinismul românesc: Adaos la caracterizarea etnografică a poporului român*, *Prefață* de Dumitru Muster, ediție îngrijită de Dora Mezdrea, Fundația Anastasia, 1995, București, *passim*.

⁹ Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, Editura Humanitas, București, 2011, *passim*.

¹⁰ Mircea Vulcănescu, *Mitologie română*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987, *passim*.

¹¹ P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, ediție îngrijită de Silvia Panaitescu, *Prefata*, note și bibliografie de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1971, *passim*.

¹² Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han: studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, Editura Humanitas, București, 1995, *passim*; Idem, *Sacru și profanul*, traducere din franceză de Brîndușa Prelipceanu, ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2005, *passim*.

¹³ Dumitru Stăniloae, *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, Editura Elion, București, 2004, *passim*, <https://ro.scribd.com/document/80349372/Dumitru-Stanilaoe-Refletii-Despre-Spiritual-It-a-Tea-Poporului-Roman>, accesat online 11.07.2017.

¹⁴ Liliana Trofin, *O istorie a creștinismului la nordul Dunării de Jos până în secolul al XIII-lea*, Editura Universității din București, București, 2007, *passim*.

¹⁵ Ștefan Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI: structuri demo-economice și social-politice*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1997, *passim*.

¹⁶ Mihai Eminescu, *Timpul*, 14 august 1882, în „Opere”, Editura Academiei Române, București, 1989, vol. 13, pp. 168-169; Idem, „*Liber-cugetător, liberă-cugetare*”, *Timpul*, 2 februarie 1879, în „Opere”, Editura Academiei Române, București, 1989, vol. 10, p. 187; *apud Eminescu și Biserica*, p. 1, notele 1-2 (Cuvântul Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, adresat în cadrul Adunării Generale a Academiei Române, cu prilejul *Zilei culturii naționale*, ziua de naștere a poetului național Mihai Eminescu, 15 ianuarie 2014), [ww.acad.ro/com2014/doc/d0115-ZiuaCulturiiNationale-PFDaniel.doc](http://www.acad.ro/com2014/doc/d0115-ZiuaCulturiiNationale-PFDaniel.doc), accesat online 11.07.2017.

¹⁷ Auxentius din Durostorum, *Scrisoare despre credința, viața și moartea lui Ulfila*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, Editura Republicii Socialiste România, București, 1970, p. 111: „(...) *Săvârșind acestea și altele asemenea, și strălucind, cu glorie timp de 40 de ani în episcopat, a propovăduit, prin harul apostolic, fără întrerupere, în limba greacă, latină și gotică, în una și singura biserică a lui Hristos...*”.

¹⁸ *Ibidem*: „*Cine citește toate acestea șă știe că el le-a spus, după sfințele scripturi, iar noi numai le-am așezat în scris. A lăsat în urma sa, în aceste trei limbi, mai multe tratate și o mulțime de comentarii, ca să fie, pentru cei ce vor veni, spre folosință și zidire sufletească, iar pentru sine veșnică amintire și răsplată*”.

¹⁹ Ștefan Olteanu, *op. cit. loc. cit.*

Ținând cont de contextul evenimentelor, putem spune că predicarea *Evangheliei* în limba latină a potențat procesul de romanizare atât în teritoriile cucerite de romani, cât și în cele aparținând dacilor liberi²⁰. Doar religia propovăduită de apostolul Andrei și de urmașii acestuia a avut forța și puterea să coaguleze în jurul Bisericii comunitățile daco-romane și românești în primul mileniu, creionând profilul etno-cultural al acestora²¹. De aceea, „Momentul actului politic imperial din 275 nu poate fi dramatizat în sensul retragerii totale (...) poporul romanic „potrivit cu situația și aptitudinile sale a contopit într-o armonie” caracterele civilizației occidentale cu cele orientale”, devenind moștenitorul legitim și întregul acestora”²². Legătura „intimă” cu cosmosul și „solidarizarea” cu riturile cosmice au ferit poporul român de „terorizarea istoriei”, dându-i o „uimitoare” tărie să-și apere pământul „cu orice preț” de invadatori. „Persistând în peisajul lui, - susține Dumitru Stăniloae - persistă în cadrul liturgic rânduitorul lui, în cadrul liturgic românesc, care înseamnă încadrarea firească a ființei umane românești în ordinea superioară, persistând și în comuniunea spirituală cu cei dragi, vii și morți”²³.

Nu avem de-a face însă cu un fenomen izolat, așa cum s-ar putea crede la prima vedere. Dimpotrivă, este cunoscut faptul că creștinismul a fost un principiu unificator și a conferit Europei unitatea de care avea nevoie²⁴. Edificatoare în acest sens este utilizarea „subtilă” a „instrumentarului cultural păgân”²⁵ de către Biserică și Stat, fiind în esență „un paradox al istoriei”²⁶ și „un semn al mersului său înainte pe o „cale regală” a civilizației – precum în chiar opera de definire a dogmei creștine”²⁷, subliniază academicianul Răzvan Theodorescu. Prin creștinism „Dumnezeu intră în gândirea și istoria Europei”²⁸, schimbând fundamental mentalitatea antică²⁹. Religia Cuvântului a învins „barierele lingvistice”³⁰. Au dreptate cei care afirmă că „vocabularul creștin a contribuit decisiv la ieșirea din izolare a comunităților, la afirmarea idealului ecumenic al Bisericii”³¹. În esența lui, limbajul creștin a fost „o modalitate de păstrare a tradiției și unității Bisericii”³², propunând „o nouă imagine despre lume, și despre „lumea de dincolo” conturată și păstrată într-un cadru instituțional bine precizat”³³.

E greu de dovedit că, în contextul politic tulbure al primului mileniu, șocul provocat de retragerea aureliană a generat un puternic sentiment de „abandon” în planul psihologiei individuale și comunitare, care s-a „imprimat”, ulterior, în fibra intimă a românilor. Nu avem date suficiente care să ne permită reconstituirea fidelă a tabloului istoric și a ipostazelor

²⁰ *Ibidem*; Liliana Trofin, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos în secolele IV-VIII*, Editura Universității din București, București, 2005, *passim*.

²¹ Ștefan Olteanu, *op. cit. loc. cit.*; Dumitru Protase, *Romanizarea și creștinismul - componente de bază ale continuității etno-culturale în spațiul daco-roman*, pp. 313-320, https://csiatim.uvt.ro/NOU/BHAUT/ro/pdf/2004_art27.pdf, accesat online 02.09.2017.

²² Constanțiu Niculescu, *Reflecții istoriografice asupra izvoarelor dreptului vechi românesc*, în *Revista de Științe Juridice*, pp. 188-193 (în special p. 188), <http://drept.ucv.ro/RSJ/images/articole/2006/RSJ4/B14DinuIlescuConstantiu.pdf>, accesat online 01.09.2017.

²³ Dumitru Stăniloae, *op. cit.*, p. 16.

²⁴ Răzvan Theodorescu, *Cultură și civilizație europeană*, Editura Fundației România de Măine, București, 2003, p. 14, <http://www.bp-soroca.md/pdf/ARTApdf.pdf>, accesat online 01.09.2017.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Jacques Le Goff, *Evul Mediu și nașterea Europei*, traducere de Giuliano Sfichi și Marius Roman, *Cuvânt înainte* de Jacques Le Goff, Editura Polirom, Iași, 2005, p. 23, [https://ia600505.us.archive.org/13/items/JacquesLeGoffEvulMediuSiNastereaEuropeiPolirom2005/Jacques%20Le%20Goff-Evul%20Mediu%20si%20nasterea%20Europei-Polirom%20\(2005\).pdf](https://ia600505.us.archive.org/13/items/JacquesLeGoffEvulMediuSiNastereaEuropeiPolirom2005/Jacques%20Le%20Goff-Evul%20Mediu%20si%20nasterea%20Europei-Polirom%20(2005).pdf), accesat online 01.09.2017.

²⁹ Adriana Claudia Cîteia, *Paradigma creștină între ontic și meonic*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, p. 150.

³⁰ *Ibidem*, p. 10.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

multiple ale cotidianului³⁴. Putem cel mult presupune că, aidoma modificărilor suferite de societatea romană și cea romano-bizantină, în spațiul etnogenezei românilor au fost „rezolvate” așa-zisele „complexe” pricinuite de „formele religioase ale arhetipului matern păgân” (reprezentat de „Isis, Demeter, Cybela”), prin „modelul creștin al parthenogenezei”³⁵.

Nu avem nici certitudinea că „afirmarea sărăciei ca virtute”³⁶ a condus la o „redimensionare” reală a „raporturilor la nivel social”³⁷, întrucât au persistat diferențele de gen, de status și de avere. Sursele literare, epigrafia creștină, bazilicile paleo-creștine, actele martirice și sărăcia/bogația inventarului funerar oferă indicii în acest sens³⁸. Deși suferința și neajunsurile vieții nu sunt decât „o condiție trecătoare a vieții veșnice”³⁹, iar apostolul Pavel evidențiază constant în epistolele sale „contemporaneitatea perpetuă cu Iisus” și „reorientarea vieții individuale și colective către Parousie”⁴⁰, în viața reală, dorința Bisericii de a reduce sărăcia, sclavia și mizeria, acompaniată de efortul integrării sociale a marginalilor acelor vremuri (bătrâni, văduve, orfani), s-a lovit, deseori, de zgârcenia, egoismul și trândăvia unor confrăți creștini, atrași mai mult de plăcerile lumești, și de corupția care pătrunsese deja în rândurile clerului⁴¹. Marii teologi deplâng decăderea morală a timpului și arată că noii persecutori ai Bisericii după Edictul de la Mediolan poartă numele de creștini⁴². În atari condiții, existența unor martiri este considerată un miracol și un semn al regenerării și supraviețuirii comunității creștine în ansamblul ei⁴³. În spațiul etnogenezei românești, vedem că în tot „răul” produs de invazii există și un „bine”, respectiv martirii și liderii spirituali ai Bisericii. Aceștia prin exemplul lor personal generează o solidaritate mistică în jurul Bisericii, înțeleasă ca dragoste și comuniune cu Hristos. Cazurile episcopilor Tomisului Bretanion și Teotim I sunt de notorietate, exemple vii ale curajului și devotamentului față de Biserică și față de cei păstoriți⁴⁴.

În altă ordine de idei, disputele ivite în jurul „tăcerii surselor” au dat naștere multor speculații în literatura de specialitate. S-a vorbit chiar de o „retragere din istorie a românilor”, sintagmă utilizată de Lucian Blaga și repusă pe tapet de academicianul Mircea Malița, fiind privită ca o modalitate de supraviețuire a românilor, bazată pe instinctul de conservare⁴⁵. Nu a fost decât un pas până la perceperea ei ca un „boicot al istoriei”, în epoca scursă de la retragerea aureliană până la apariția statelor medievale românești, având drept temei „propria salvare pentru renașterea de mai târziu”⁴⁶. Dar dincolo de inerentele controversate legate de această perioadă, distingem câteva trăsături dominante românești evidențiate constant de istoriografie de-a lungul timpului: continuitatea românilor, originea romană și latinitatea limbii, temelia creștină a culturii și civilizației autohtone, legăturile Bisericii locale cu

³⁴ Ștefan Olteanu, *op. cit. loc. cit.*

³⁵ Adriana Claudia Cîteia, *op. cit. loc. cit.*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1976, *passim* (în continuare *IGLR*); Liliana Trofin, *op. cit., passim.*

³⁹ Adriana Claudia Cîteia, *op. cit.*, p. 138.

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ Marius Țepelea, *Aspecte ale vieții sociale în biserica primară*, Editura EMIA, Deva, 2004, pp. 200-201; Adriana Claudia Cîteia, *op. cit.*, p. 150.

⁴² Sfântul Vasile cel Mare, *Epistola* 164 (Către Asholiu, episcopul Tesalonicului, scrisă în anul 374), în *PSB*, 12, Ed. IBMBOR, București, 1988, p. 357: „Vrei să știi cum stau lucrurile? Mai întâi dragostea dintre oameni s-a răcit, învățătura părinților se pustiește, alunecările de la credință sunt dese, gurile dreptcredincioșilor au fost reduse la tăcere, creștinii alungați de prin biserici ridică afară, în câmp, mâinile către Mântuitorul din cer. Și cu toate că chinurile sunt grele, nicăieri nu mai sunt mucenici, pentru că cei ce ne năpăstuiesc poartă același nume cu noi”.

⁴³ *Ibidem*, p. 356.

⁴⁴ Liliana Trofin, *op. cit., passim.*

⁴⁵ Cf. Sorin Ivan, *Filosofia culturii, calea către conștiința de sine. O hermeneutică a supraviețuirii și identității pe scara istoriei*, în *Caiete critice*, 11 (313)/2013, pp. 22-32 (în special p. 29), <http://caietecritice.fnsa.ro/wordpress/wp-content/uploads/2013/06/CC-11-2013.pdf>, accesat online 01.09.2017.

⁴⁶ *Ibidem.*

Biserica constantinopolitană și cu marile centre creștine, coexistența în aceleași forme de habitat cu migratorii, asimilarea elementelor alogene rămase la nordul Dunării, interesul imperialilor față de comunitățile daco-romane și românești etc⁴⁷.

În acest context, nu putem să trecem cu vederea *Pătimirea Sfântului Sava Gotul*, care are o importanță deosebită pentru istoria comunităților umane de la nordul Dunării de Jos. Este singurul document care atestă continuitatea populației daco-romane și organizarea socială a acesteia în obști sătești teritoriale, oferă informații cu privire la instituțiile obștii, relațiile autohtonilor cu migratorii, căsătoriile mixte și discuțiile interreligioase, dezvăluie existența unei biserici locale și a slujitorilor acesteia, reliefează nivelul de pregătire al clerului, menționează fuga în *Romania* a creștinilor în timpul persecuțiilor declanșate de goți, legăturile cu marile centre creștine ale Bisericii locale, aduce argumente care probează existența solidarităților familiale, socio-economice, juridice, etnice și mistice. Importanța *Pătimirii* este evidențiată și de faptul că a fost scrisă de un martor ocular, care avea o pregătire teologică remarcabilă⁴⁸. O șansă providențială a făcut ca jertfa eroică a lui Sava Gotul să fie cunoscută de Sfântul Vasile cel Mare, episcopul Capadociei, dintr-o *scrisoare* venită dintr-o „țara îndepărtată”, însoțită fiind de moaștele martirului însuși (originar „din ținuturile barbarilor, care locuiesc la nordul Dunării”)⁴⁹. Marele arhipăstor își exprimă bucuria și laudă fără rezerve credința curată a creștinilor locali și pe cel care „l-a pregătit pentru luptă”⁵⁰. Totuși, cu adevărat uimitoare este însăși supraviețuirea obștii sătești și a instituțiilor sale în epoca marilor migrații, fapt confirmat, ulterior, de documentele de cancelarie⁵¹.

În arealul românesc evoluția de la „sat la stat” s-a făcut lent, prin unirea mai multor obști în uniuni de obști, numite generic de către Nicolae Iorga „romanii populare”⁵². Fără să dezvoltăm subiectul, reținem doar că este atestată existența unor formațiuni politice premergătoare apariției statelor medievale românești (cnezate, voievodate și țări)⁵³. Evoluția lor ulterioară nu a afectat însă unitatea de limbă, de credință și de tradiții culturale a poporului român. De aceea, „peste hotarele fără trăinicie ale formelor politice, se poate scrie o istorie a tuturor Românilor, - ne spune același mare istoric - înlănțuindu-se acele fenomene politice care au în adevăr însemnătate, prin izvorul comun al culturii, - cultură de tradiții sufletești, de

⁴⁷ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Enciclopedică, București, 1993, *passim*; Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia. II. Dacia postromană până la slavi*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2000, *passim*; Emilian Popescu, *op. cit.*, *passim*; idem, *Christianitas daco-romana: florilegium studiorum*, Editura Academiei Române, București, 1994, *passim*; Constanțiu Niculescu, *op. cit.*, p. 189; Lilia Trofin, St. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție arheologică*, Editura Enciclopedică, București, 1991, *passim*; Nestor Vornicescu, *Primele scrisori patristice în literatura noastră. sec. IV-XVI*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1984, *passim*; Mircea Petrescu-Dâmbovița, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh. Teodor, Lilia Trofin, Florentina Preda, *Istoria României de la începuturi și până în secolul al VIII-lea*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995, *passim*; Dan Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991, *passim*; Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea, 1998, *passim*; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, ediția a II-a, Editura IBMBOR, București, 1991, *passim*; H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est l'Europe*, Editura Academiei Române, București, 1993, *passim*; Panait, I. Panait, Daniel Flaut, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004, *passim*; Ion Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele VII-VIII*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, 2001, *passim*; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Editura Junimea, Iași, 1985, *passim*, etc. Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1936, p. 118 și *passim*; Lilia Trofin, *op. cit.*, p. 84, notele 12-14.

⁴⁸ Ștefan Olteanu, *op. cit. loc. cit.*; Lilia Trofin, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁹ Sfântul Vasile cel Mare, *Epistola* 164 (Către Asholui, episcopul Tesalonicului, scrisă în anul 374), în PSB, 12, Ed. IBMBOR, București, 1988, pp. 355-357.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 358.

⁵¹ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, *passim*.

⁵² Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1936, p. 118 și *passim*; Lilia Trofin, *op. cit.*, p. 84, notele 12-14.

⁵³ Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, *passim*.

obiceiuri economice și agrare, de drept românesc, de limbă, întrebuințată pe rând în cântec și poveste, în carte bisericească și predică, în poezie, istorie și cugetare liberă”⁵⁴.

Venind în întâmpinarea ideilor promovate de Nicolae Iorga, Dumitru Stăniloae redă în culori calde imaginea vie a spiritului românesc, care se deschide cu naturalețe spre alteritate, păstrând însă un fin echilibru între identitate și „variabilitatea axiologică”. Dar să-i dăm cuvântul marelui teolog: „Spiritul românesc, asimilând componente străine atât de multe într-o sinteză deplină sau putându-se conforma cu ușurință unor medii străine, se aseamănă culorii albe, în care se sintetizează culorile variate ale spectrului solar fără să se mai recunoască, dar în care ele se cuprind virtual și din care fiecare iese în relief în mediul propriu ei, în care un român se deplasează. E asemenea albului, care, neopunându-se ca o culoare parțială uneia sau alteia dintre celelalte care formează spectrul, poate părea lipsit de culoare sau neutru, dar care în realitate își are individualitatea deosebită de a tuturor, altfel de cum sunt deosebite acelea între ele, tocmai prin faptul că le cuprinde în sine pe toate. Spiritul românesc e, prin această largă sinteză pe care o reprezintă, și definit și indefinit; el are o subtilitate greu de definit sau formula care îl definește este subtilitatea, ca o sinteză a unei mari bogății de elemente variate și chiar contradictorii”⁵⁵. Cuvântul de ordine e „sinteza”, soluția ideală care permite conviețuirea pașnică cu alogeni și păstrarea propriei identități etno-culturale.

Românii sunt singurii neolatini care au îmbrățișat fără constrângeri creștinismul, venind, astfel, în întâmpinarea misterului sacral cu multă naturalețe și candoare. Din această trăire efectivă a sentimentului religios, ei se împărtășesc cu o oarecare ingenuitate cu sfintele taine. De aici izvorăsc și modalitățile lor de exprimare foarte variate referitoare la legătura specială pe care o au cu Dumnezeu, care pentru ei este o realitate vie în viața de zi cu zi, transpusă în credințele și creațiile lor populare. Creștinismul lor popular nu neagă condiția cosmică a omului, ci îi conferă o „aură demiurgică” în actul de creație culturală, evidențiind faptul că el „este ctitor doar prin voia lui Dumnezeu”⁵⁶. Devine astfel clar faptul că în spațiul locuit de români „*transcendentul* nu poate fi înțeles decât cu perechea sa *imanentul*”⁵⁷. Prin prisma tradiției, spațiul însuși este privit diferențiat: „ca *spațiu sacru* sau ca *spațiu profan*”⁵⁸. Spre deosebire de *spațiul sacru* care este „un plan ordonat, o proiecție a paradisului pierdut”⁵⁹, *spațiul profan* este „un spațiu „profanat”, decăzut, care a pierdut dimensiunea Transcendentalului”⁶⁰. Cu privire la acest aspect, menționăm că cea mai veche proiecție a Paradisului la nordul Dunării de Jos este legată indisolubil de epoca etnogenezei, conform *Pătimirii Sfinților Epictet și Astion* de la Halmyris (datată la sfârșitul secolului al III-lea)⁶¹. Din textul acesteia reiese limpede că cei doi martiri, originari din Asia Mică, au ales să facă misionariat „în ținuturile sciților...în cetatea almiridensilor”⁶². Mai aflăm din „*Pătimire*” că moartea nu-i înspăimântă pe creștini, ci e privită ca o „călătorie” „într-un ținut îndepărtat”, locuit de mulți, peste care domnește autoritar „Împăratul cel preaputernic și temut, care se numește Dumnezeu Dumnezeilor și Domnul Domnilor”⁶³. Important este că acest optimism

⁵⁴ Nicolae Iorga, *Istoria bisericii...*, vol. I, p. 6.

⁵⁵ Dumitru Stăniloae, *op. cit.*, p. 59.

⁵⁶ Ela Cosma, *Ideea de întemeiere în cultura populară românească*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 46, <http://www.history-cluj.ro/Istorie/cercet/CosmaEla/Ideea%20de%20intemeiere.pdf>, accesat online 11.07.2017.

⁵⁷ Solomon Marcus, *Transcendența ca paradigmă universală*, <http://convorbiri-literare.ro/?p=2131>, accesat online 11.07.2017.

⁵⁸ Iolanda Țighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV -XVII*, Editura Paideia, București, 1997, p. 39.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 40.

⁶¹ Nestor Vornicescu, *Una dintre primele scrieri ale literaturii romane străvechi: Pătimirea martirilor Epictet și Astion (de la cumpana secolelor III - IV)*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1990, pp. 97-98.

⁶² *Ibidem, passim*.

⁶³ *Ibidem*, p. 97.

în fața morții îl regăsim în credințele populare ale românilor⁶⁴. Dar ceea ce este cu adevărat uimitor este faptul că în cântecele funerare ale românilor nu există Iadul amintit de *Scriptură*. Cel puțin asta susține Ion Ghinoiu în lucrarea sa *Cărările sufletului*. De aici și tentația de a vedea conexiuni între bucuria cu care geto-dacii primeau moartea și „Împărăția morții”, percepută de tradiția populară ca o replică a *lumii de aici*, dar „lipsită de dor”, „compasiune” și „stări sufletești”⁶⁵. Ovidiu Papadima, în schimb, sesizează existența iadului popular și scoate în relief asocierea dintre iad și o „ogradă vraiste, gospodărită rău de niște stăpâni păcătoși (...) Împrejurimea iadului e caracterizată prin pustietăți dezolante”, notează autorul. „Dar pustietățile acestea nu sunt un chip urât al naturii, cât un chip hid al omului. Hidoșenia lor nu e o realitate demonică primordială, ci consecința faptului simplu că nu au fost înnobilate prin muncă, n-au rodit firesc prin mâna omului”⁶⁶. Păstrând corespondențele între realitatea spirituală și cea materială, drumul sufletului spre „lumea cealaltă” nu e decât „un foarte lung proces de dematerializare, de ascensiune în spiritualitate, la fel ca în viața sfinților creștini pe pământ”⁶⁷.

Spațiul profan e spațiul unde credincioșii depun toate eforturile pentru a obține mântuirea, putând mai apoi, după moarte, să acceadă în spațiul paradisiac, unde aveau să se bucure nu doar de compania lui Dumnezeu și a sfinților, ci și de cea a rudelor, prietenilor, cunoscuților etc. Această viziune are ca temei crearea omului „pentru comuniunea cu Sfânta Treime, chemat pentru a urca prin iubire de la chipul până la asemănarea cu Dumnezeu”⁶⁸. El este „cununa creaturilor văzute și legătura lor cu Dumnezeu”⁶⁹. De bună seamă, rolul de intercesor al lui Adam se reflectă și în imaginarul sacru al românilor, care s-a manifestat ca „imaginație creatoare”⁷⁰, cuprinzând pe lângă strămoși, vegetația și animalele, adică habitatul lor domestic transfigurat în chip tainic⁷¹. Această gândire care umanizează sacrul și lumea este strâns legată de tradiția satului⁷². „Țăranul român vede lumea asta gospodărește. Și lumea cealaltă o închipuie tot așa. Cele trei mari idei pe care se așează viziunea românească a lumii: conștiința armoniei perfecte, în care Dumnezeu a îmbinat toate așezările firii; conștiința muncii nu ca efort de schimbare a pământului, cum e tehnica modernă, ci ca împlinire a legilor naturii; și ideea de milostenie, pentru a reda lumii ceea ce prisosește omului”⁷³. Formulată altfel, el este conștient de faptul că nimic nu a fost creat de Dumnezeu la întâmplare⁷⁴. În această cheie, putem interpreta, de pildă, credințele românilor legate de

⁶⁴ Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo: ipostaze românești ale nemuririi*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999, *passim*; idem, *Vârstele timpului*, ediția a II-a, Editura Știința, Chișinău, 1994, *passim*, idem, *Obiceiuri populare de peste an. Dicționar*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997, *passim*.

⁶⁵ Idem, *Cărările sufletului*, Editura Etnologică, București, 2004, pp. 220-221 și *passim*.

⁶⁶ Ovidiu Papadima, *O viziune românească a lumii. Studiu de folclor*, ediția a II-a revizuită, cu o postfață de I. Opreșan, Editura Saeculum I.O., București, 1995, p. 50 și urm., <https://www.scribd.com/doc/270296990/Ovidiu-Papadima-O-Viziune-Romaneasca-a-Lumii-Studiu-de-Folclor-Editura-Saeculum-1995>, accesat online 06.10.2017;

⁶⁷ *Ibidem*, p. 55.

⁶⁸ Daniel Gligore, *Sacerdoțiul omului. Omul – preot al creației*, apare cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Calinic, Episcop al Argeșului și Muscelului, Editura DACPRESS, Curtea de Argeș, 2004, p. 26 și *passim*, <https://bibliotecaonline2.files.wordpress.com/2007/04/sacerdotiul-omului-omul-preot-al-creatiei.pdf>, accesat online 15.09.2017.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 20.

⁷⁰ Casiana - Mirela Cozma, *Aspecte ale imaginarului în opera lui Mircea Eliade*, pp. 8-9 și *passim*, Sibiu, 2011 (rezumat teză de doctorat), <http://doctorate.ulbsibiu.ro/obj/documents/REZUMAT-cozma.pdf>, accesat online 15.09.2017.

⁷¹ Liliana Trofin, *Creștinismul la români și sârbi. Între exclusivism și sincretism*, Editura Prouniversitaria, București, 2016, p. 26 și *passim*.

⁷² Ela Cosma, *op. cit.*, p. 30.

⁷³ Ovidiu Papadima, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁴ Sfântul Vasile cel Mare, *Omilia a VIII-a (Despre cele zburătoare și despre cele din apă)*, 7, în PSB, 17, Editura IBMBOR, București, 1986, p. 167.

„judecata florilor” care și-au pierdut mirosul⁷⁵ sau pe cele privind prezența în rai a animalelor, de a căror companie și ajutor ei s-au bucurat în timpul vieții⁷⁶, deși acestea nu au suflet nemuritor, ci duh de viață trecător⁷⁷. Toate elementele amintesc parcă de creație și de rosturile acesteia. Au un farmec aparte basmele despre animale⁷⁸ și legendele care vădesc legăturile dintre flori și credință, care conțin motive mitice „călătoare”⁷⁹. Legendele fetelor transformate în flori de Dumnezeu (*brebenelul*) ca să nu cadă în mâna păgânilor se leagă de cele despre Calea robilor, despre Tătari etc⁸⁰. „Motivul măicuței care își caută fiul dispărut, sugerat într-o legendă a macilor, este recurent în colindele și legendele Maicii Domnului, în balade precum Miorița”⁸¹, opinează Ela Cosma. Mai există și plante care au un caracter vădit sacru - *busuiocul*⁸².

Prezența animalelor în rai este firească în gândirea tradițională românească și are la prima vedere un substrat creștin⁸³. Sfântul Luca al Crimeii are o viziune despre Rai bazată pe textele *Scripturii*. Iată ce spune: „Însă oare numai oamenii vor moșteni nemurirea? Marele cuvânt: „Iată, noi le facem pe toate” (Apocalipsa 21, 5) se referă, desigur, nu doar la om, ci la întreaga creație, cuprinde toată făptura. Am spus deja că duhul animalelor - fie și în formă incipientă - este duh de viață și nu poate fi muritor, căci și el este de la Duhul Sfânt. Și la animale duhul este unit cu trupul ca și la oameni și de aceea avem tot temeiul să ne așteptăm ca și trupurile lor să existe în noua zidire, în noua lume, după pieirea celei de acum. Despre aceasta vorbește și Apostolul Pavel în capitolul 8 al Epistolei către Romani: „Pentru că făptura așteaptă cu nerăbdare descoperirea fiilor lui Dumnezeu. Căci făptura a fost supusă deșertăciunii - nu de voia ei, ci din pricina aceluia care a supus-o - cu nădejde, pentru că și făptura însăși se va izbăvi din robia stricăciunii, ca să fie părtaşă la libertatea mării fiilor lui Dumnezeu. Căci știm că toată făptura împreună suspină și împreună are dureri până acum” (Romani 8, 19-20). Toată făptura ar fi trăit în lumină și în bucurie, de nu ar fi schimbat căderea lui Adam întreaga devenire a lumii, însă în amarnica soartă a vieții care a luat început

⁷⁵ Liliana Trofin, *op. cit. loc. cit.* Lucian Blaga arată că „În planul insondabil al judecății și al sfârșitului nu joacă rol numai omul, ci oarecum toate ființele, chiar și regnul vegetal. Plantele încetează de a mai fi simplu stafaj, participând și ele la misterul și la drama imaginată. Această <escatologie a florilor>, în care regnul vegetal este trimis la judecata din urmă, și în care <miresmele> dobândesc prestigiul înalt al unor fapte de domeniu moral, care atrag după sine salvarea sau osânda, implică un original, profund și excepțional simț metafizic” - *apud* Lucia Cireș, *Funcția funebră a colindatului*, p. 139, nota 66, <http://www.alil.ro/wp-content/uploads/2012/08/LUCIA-CIRES-Functia-funebra-a-colindatului.pdf>, accesat online 06.10.2017.

⁷⁶ Animalele, pomii, florile și cerealele ajung în rai date de pomană - *cf.* Ovidiu Papadima, *op. cit.*, p. 56 și urm.; Lucia Cireș, *op. cit.*, p. 139; Liliana Trofin, *op. cit. loc. cit.*

⁷⁷ Sfântul Luca al Crimeii admite nemurirea sufletelor animalele. Pentru detalii vezi Sfântul Arhiepiscop Luca al Crimeii, *Duh - Suflet - Trup (Puterea inimii)*, carte tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului, traducere de Evdochia Șavga, Editura Sophia & Cartea Ortodoxă, București, f. a., p. 76 și *passim*, <https://ia800604.us.archive.org/12/items/SfantulLucaAlCrimeii-Duh-Suflet-TrupputereaInimii.pdf>, accesat online 28.09.2017, Vezi *legătura dintre suflet-sânge-carne-pământ* la Sfântul Vasile cel Mare, *Omilia a VIII-a (Despre cele zburătoare și despre cele din apă)*, 2, pp. 158-159 și *passim*.

⁷⁸ Originea lor este legată de miturile preistorice și de credințele totemice ale triburilor de vânători. Acestea au stat la baza apariției legendelor și povestirilor despre animalele totemice, iar motivele acestora au trecut în basme. În folclorul românesc întâlnim eroi născuți din animale, cum ar fi *Făt Frumos fiul iepii*. Pentru detalii vezi Lajos Balázs, *Folclor. Noțiuni generale de folclor și poezia populară*, Editura Scientia, Cluj-Napoca, 2003, p. 100, <http://mek.oszk.hu/01700/01765/01765.pdf>, accesat online 06.10.2017.

⁷⁹ Ela Cosma, *op. cit.*, p. 104.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ John Doody, Kim Paffenroth, Mark Smillie, *Augustine and the Environment*, Lexington Books, 2016, pp. 101-102; *Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series - Eusebius Church History: Life of Constantine the Great, Oration in Praise of Constantine*, ed. Philip Schaff, Cosimo, Inc., 2007, pp. 573-573 și *passim*; Saint Ambrose, *Hexameron, Paradise, and Cain and Abel (The Fathers of the Church, Volume 42)*, CUA Press, 2010, pp. 11-16 și *passim*; *The Teachings of the Church Fathers*, ed. John Randolph Willis, Ignatius Press, 2002, p. 220 și *passim*.

din voia păcătoasă a lui Adam, căruia Dumnezeu i-a supus făptura, aceasta a căzut în stricăciune, în neorânduială și în suferință. Și pentru făptură este nădejde că în ziua proslăvirii dreptilor - răscumpărați de Hristos din robia stricăciunii - va fi izbăvită și ea de suferință și de stricăciune, adică se va face nestricăcioasă. În noul Ierusalim, în noua lume, își vor afla loc și animalele; acolo nu va fi nimic necurat, iar noua zidire va dobândi îndreptarea și sfințirea cea de demult, după Cuvântul lui Dumnezeu: „Și a văzut Dumnezeu toate câte făcuse și iată erau bune foarte” (Și a privit Dumnezeu toate câte a făcut și iată erau bune foarte.) (Facerea 1, 31). Desigur, pentru făpturi, nemurirea nu va avea aceeași însemnătate ca și pentru om. Duhul lor primitiv nu poate să sporească la nesfârșit și să se desăvârșească moral. Pentru făpturile inferioare, viața veșnică va fi numai bucurie liniștită în desfătarea noii străluciri a naturii și în părtășie cu omul, care nu le va mai chinui și distruge. Omul va trăi desăvârșit și armonios în lumea nou zidită și întreaga făptură își va afla loc întru aceasta”⁸⁴. Reținem că viziunea Sfântului Luca al Crimeii are corespondențe în scrierile patristice din primul mileniu creștin.

În chip tainic, cuvintele lui Dumnezeu „străbat creația”, lucrând de la facerea lumii până la sfârșitul acesteia, ne spune Sfântul Vasile cel Mare⁸⁵. În *omiliile* sale, marele teolog clarifică multe aspecte legate de creația lumii și a omului. Cunoscând pericolul ereziilor de tot felul, el nu lasă loc interpretărilor și afirmă răspicat că nu există transmigrația sufletelor, ironizându-i astfel pe filosofi timpului care împărtășeau această concepție. În opinia sa, toate viețuitoarele își păstrează însușirile lor și „merg veșnic proaspete împreună cu timpul”⁸⁶, având în plus și o uimitoare capacitate de a prevesti schimbarea vremii⁸⁷.

Fin cunoscător al științei și culturii epocii sale, Sfântul Vasile cel Mare subliniază diferențele dintre specii și susține că „la vietățile de pe uscat, a căror viață este mai desăvârșită, sufletul are întreaga conducere. Simțurile sunt mai pătrunzătoare; iar celor mai multe dintre patrupede le este ascuțită înțelegerea celor din jur și fidelă amintirea celor petrecute în trecut (...) totuși fiecare, prin glasul pe care îl are de la natură, arată multe din simțămintele sufletești. Cu glasul lor exprimă și bucuria și durerea și cunoașterea celor de lângă ele și nevoia de hrană și despărțirea de cele ce pasc și alte nenumărate simțăminte. Vietățile din apă, însă, nu sunt numai fără de glas, dar sunt și sălbatic, incapabile de a fi instruite și folosite de oameni spre a le fi tovarăși de viață. «Cunoscut-a boul pe stăpânul său, iar asinul ieslea domnului său». Peștele nu cunoaște pe cel care îl hrănește; asinul, însă, recunoaște glasul cu care este obișnuit; cunoaște drumul pe care de multe ori a mers, iar uneori îi este conducător omului care rătăcește drumul (...). Dumnezeu nostru n-a creat nimic de prisos și nici n-a lăsat vreo lipsă din cele de neapărată trebuință (...) Sufletul necuvântătoarelor nu s-a arătat, fiind ascuns în pământ, ci a luat ființă odată cu trupul lor, la porunca Creatorului. Sufletul lor este același în toate și are aceeași caracteristică; nu are darul vorbirii; dar fiecare din animale se deosebește printr-o însușire deosebită. Boul este potolit, măgarul leneș (...) furnica harnică; câinele este recunoscător și ține minte prietenia. Fiecare dintre animale a fost creat în același timp și i s-a dat atunci fiecăruia și însușirea lui firească”⁸⁸. Nu uită să reliefeze dragostea unor animale pentru stăpânii lor. Un exemplu în acest sens este *câinele*, care deși lipsit de rațiune, a fost înzestrat cu „un simț la fel de puternic ca și rațiunea”; ia urma fiarei, cercetează urmele lăsate și știe încotro a luat-o aceasta; spre deosebire de oameni, ține minte binefacerile primite; își iubește fierbinte stăpânul; dă dovadă de spirit de sacrificiu (sunt multe cazuri când preferă să moară peste stăpânul ucis „în pustie”)

⁸⁴ Sfântul Luca al Crimeii, *op. cit.*, p. 136.

⁸⁵ Sfântul Vasile cel Mare, *Omilia a IX-a (Despre cele de pe uscat)*, în PSB, 17, Editura IBMBOR, București, 1986, p. 171.

⁸⁶ Idem, *Omilia a VIII-a (Despre cele zburătoare și despre cele din apă)*, 2 și *Omilia a IX-a (Despre cele de pe uscat)*, 1-3, pp. 159, 171 și *passim*.

⁸⁷ Idem, *Omilia a IX-a (Despre cele de pe uscat)*, 3, p. 173.

⁸⁸ Idem, *Omilia a VIII-a (Despre cele zburătoare și despre cele din apă)*, 1-2, 7 și *Omilia a IX-a (Despre cele de pe uscat)*, 2-3, pp. 158, 167, 172 și *passim*.

sau îi conduce pe cei care-l căută pe ucigașul stăpânului său, făcând să fie osândit⁸⁹. Nici un cuvânt nu spune însă în *omilia* sa despre prezența câinelui în credințele și miturile arhaice.

Relația specială dintre om și câine capătă sensuri nebănuite în cadrul universului funerar al strămoșilor noștri. Devotamentul său uimitor îl determină pe câine să-l însoțească pe om dincolo de mormânt, pe drumul fără întoarcere. De altfel, prima lui funcție mitică, universal atestată, este aceea de psihopomp⁹⁰, fapt care stă la baza sacrificiilor de câini, practică străveche, atestată și în spațiul românesc⁹¹. Alexandru Sonoc, de pildă, aduce în discuție o „înmormântare de câine sub cioburi de vase”, descoperită la Udeni (jud. Teleorman), „într-o zonă intens locuită a așezării aparținând culturii Chilia – Militari a dacilor liberi”⁹². Nu cunoaștem semnificația acestei practici, deși autorul citat spune că ea „ar putea indica o concepție asemănătoare cu privire la creație, dar și faptul că unele comunități de daci liberi credeau, probabil, că, din perspectiva teribilului și implacabilului ciclu al veșnicei reîntoarceri, în această privință nu există vreo deosebire între animale și oameni, fie ei buni sau răi”⁹³. Mormintele câinilor sub vetrele casei sau în apropierea acestora, absența acestora din incinta sacră a sanctualelor geto-dace și sacrificarea lor ritualică evidențiază importanța pe care acest animal domestic o avea în credințele și în viața cotidiană a geto-dacilor și daco-romanilor⁹⁴. La mult timp după creștinare, imaginea câinelui e asociată în cronicile medievale vânătorii rituale, care prefigura sacrificarea „animalului – călăuză” (Grigore Ureche în *Letopiseșul Țării Moldovei* vorbește de moartea Moldei, cățeaua care a gonit fiara)⁹⁵. În schimb, în cultura populară românească s-a păstrat credința potrivit căreia moartea își anunță din timp sosirea prin mesageri speciali, printre care se numără și câinele. Acesta transmite stăpânului mesajul apropierei morții prin cântec (urlă)⁹⁶. Este o dovadă a supraviețuirii unor reprezentări mitice din panteonul morții.

Am amintit doar câteva aspecte care evidențiază relația specială pe care geto-dacii, daco-romanii și românii au dezvoltat-o cu „ceialți”, cu „satul”, cu „spațiul” și cu „natura înconjurătoare”⁹⁷. Chiar dacă pentru strămoșii noștri „spațiul” putea fi material și spiritual, aidoma „timpului”, ambele categorii au fost percepute ca „modalități fundamentale de ipostaziere a experienței umane”⁹⁸. Privitor la această simbioză, Dumitru Stăniloae notează că

⁸⁹ Sfântul Vasile cel Mare, *Omilia* a IX-a, 4, p. 175.

⁹⁰ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. I., Editura Artemis, București, 1993, p. 326 și urm.

⁹¹ Vezi variantele iconografice ale zeiței Hecate – Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, *Pater Nominos în cultul Hecatei la Tomis*, în *Pontica*, 40, pp. 245-252, <https://revistapontica.files.wordpress.com/2009/06/pontica-40-pag-245-253.pdf>, accesat online 21.09.2017; detalii privind sacrificiile de câini, miere și miei de gen feminin și de culoare neagră în cinstea zeiței triforme – *A new classical dictionary of Greek and Roman biography, mythology and geography: partly based upon the Dictionary of Greek and Roman biography, mythology by William Smith, LL.D., New York, 1884, p. 346*, http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_10482899_000/ldpd_10482899_000.pdf, accesat online 21.09.2017.

⁹² Alexandru Sonoc, *O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase*, http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/xxi/06.htm#_ftnref91, accesat online 21.09.2017.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Benea, Doina, *Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV*, în Sargeția, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, 26, 1(1995-1996), pp. 369-383 (în special pp. 375-376); Carmen Hrișcu, Luminița Bejenaru, *Date zooarheologice privind sanctuarul și zona adiacentă de la Răcătău (jud. Bacău)*, în *Thraco-Dacica*, 19, 1-2, 1998, p. 191 și *passim*; Mioara Turcu, *Descoperiri arheologice la Militari – Câmpul Boja (București), sec. II-III și VI e.n.*, în *Symp. Thr.*, 5, Miercurea-Ciuc, septembrie 1987, pp. 147-148; Mircea Negru, *Descoperiri arheologice din secolul al III-lea d. Chr. La București – Militari „Câmpul lui Boja”*, pp. 26-33 (în special 32-33 și figura 2), <https://www.muzeulbucurestiului.ro/assets/13-bucuresti-materiale-de-istorie-si-muzeografie-xiii-1999.pdf>, accesat online 21.09.2017; cf. Liliana Trofin, *Romanitate...*, p. 214, nota 1004.

⁹⁵ Liliana Trofin, *op. cit.*, p. 301, nota 99.

⁹⁶ Ion Ghinoiu, *op. cit.*, pp.153-154 și *passim*.

⁹⁷ Dumitru Stăniloae, *op. cit.*, p. 6.

⁹⁸ Laurențiu Chiriac, *Timpul creștin în Occidentul medieval – o „îndumnezeire” a duratei*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, XXXV, 2014, pp. 18-28 (în special p. 21), <http://www.cimec.ro>, accesat online 11.07.2017; Daniel Gliogore. *op. cit.*, p. 20: „Timpul și spațiul, realități date existenței umane, sunt și ele sub acțiunea

există „o corespondență între zâmbetul peisajului românesc și zâmbetul feței românești: unul s-a imprimat în celălalt (...) Această umanizare sau transfigurare românească a naturii sau această imprimare a naturii în fața românească nu are caracter panteist păgân, ci se resimte de viziunea personalistă și liturgică a cosmosului, dezvoltată de sensul spiritual al Bizanțului, în special de cel al unui Maxim Mărturisitorul. Cosmosul este scădat în comuniunea personalistă între oameni ce se iubesc și se doresc. Toate amintesc în Miorița de persoane. Totul este încadrat în relațiile dintre ele și are în sine imprimate fețele lor”⁹⁹.

Dincolo de detalii, nu-i putem trece cu vederea pe creatorii acestei culturi populare: *țărani*. Registrul mentalităților colective reflectă realitățile socio-economice, experiențele, prejudecățile, credințele, angoasele existențiale, modul de viață și de gândire al comunităților. „Țăranul nostru poate judeca folcloric, - remarcă Ovidiu Papadima - poate privi lumea folcloric, după cum poate și evada din ea”¹⁰⁰. Însuși Creatorul e imaginat „muncind, trudind ca oricare lucrător al gliei și al meșteșugului”¹⁰¹. Dar mai interesant este faptul că în cazul comunităților daco-romane și românești condițiile de viață au generat mentalități diferite: una aparținând agricultorilor și alta păstorilor¹⁰². Făcând o comparație între cele două categorii socio-profesionale, Nicolae Iorga remarcă disponibilitatea spirituală deosebită a păstorilor față de cea a agricultorilor. *Mocanii* sunt superiori „în ceea ce privește imaginația și sentimentul” *plugarilor*; sunt agenți ai cântecului populari și creatorii baladelor¹⁰³. Ovid Densușeanu ne spune că păstorii se bucură „în ochii poporului de mai multă vază decât alții”¹⁰⁴. De aceea, „Credințele populare concordă cu ce găsim în poezie pentru a atribui păstorilor suflet bun și curat, fără păcate”¹⁰⁵. Sunt iubiți și ocrotiți de Dumnezeu¹⁰⁶. Nu întâmplător sfințenia este asociată de popor cu viața păstorească¹⁰⁷, fapt care reiese din reprezentarea lui Dumnezeu ca *păstor* în colinde („stând la stână cu un fluier ferecat și păzind oile”) ¹⁰⁸. Este o viziune biblică transpusă în poezia populară¹⁰⁹. Spațiul în care se mișcă păstorii transumați este unul „elastic”, care le permite să depășească hotarele țărilor, în timp ce agricultorii sunt „prizonierii” unui „spațiu delimitat” („vatra satului”, „ogorul din câmp”, „pădurea”, „via” etc)¹¹⁰. Însă sub raport social, munca acestora este în relație strânsă cu timpul, care la rândul-i poate fi împărțit în două categorii: „*timp sacru*” și „*timp profan*”¹¹¹. Notăm că în cadrul comunităților locale există și *timpul clericului*¹¹². Și pentru că am adus în discuție *timpul*, reținem în treacăt că ordonarea acestuia s-a făcut prin *calendare* („astronomice”, „populare”,

omului. Pecetea omului asupra lor nu este spre anihilarea lor (nici nu este posibil deoarece sunt date apriori) ci spre a le personaliza, spre a transfigura obiectele cuprinse în timp și spațiu și întregul cosmos (...) Menirea omului este de a se aduce pe sine și întreaga creație comuniunii de iubire cu Creatorul a toate. Acesta este și punctul central al Sfintei Liturghii: „Ale Tale dintru ale Tale, Ție-Ți aducem de toate și pentru toate” – momentul în care preotul la Sfântul Altar rostește rugăciunile de invocare a Sfântului Duh”.

⁹⁹ Laurențiu Chiriac, *op. cit.*, pp. 14-16.

¹⁰⁰ Ovidiu Papadima, *op. cit.*, p. 19.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 23.

¹⁰² Iolanda Țighiliu, *op. cit.*, p. 38.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Ovid Densușeanu, *Viața păstorească în poezia noastră populară*, I, Editura „Casa Scoalelor”, București, 1922, p. 16, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/Ovid_Densusianu_-_Viea%C8%9Ba_p_%C4%83storeasc%C4%83_%C3%AEn_poesia_noastr%C4%83_popular%C4%83._Volumul_1.pdf, accesat online 08.10.2017.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 17.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 18.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 19.

¹⁰⁹ *Ieremia*, 23, 1-4; *Ioan*, 10, 11 (vezi *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura IBMBOR, București, 1988).

¹¹⁰ Iolanda Țighiliu, *op. cit.*, p. 38.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 41.

¹¹² *Ibidem*.

„bisericești”)¹¹³, deoarece viața omului „se scurge între cele două hotare fatale ale ei: nașterea și moartea”¹¹⁴.

În concepția creștină, timpul înțeles ca o „dimensiune a existenței”, a fost creat odată cu lumea, iar „axa” lui este „Hristos – Mântuitorul”¹¹⁵. Deși se afirmă că cele mai vechi calendare sunt cele populare¹¹⁶, izvoarele literare rețin informații legate de sărbătorile creștine cu caracter general (*duminica, Paștile și Rusaliile*) sau de cele prilejuite de persecuții (închinare martirilor și mărturisitorilor – „*memoriae*”, „*natales*”, „*natalita*”), la care se adaugă zilele de înmormântare ale episcopilor („*depositiones*”)¹¹⁷. Se pare că fiecare biserică locală a avut un calendar propriu. Sărbătoarea Sfântului Policarp, episcopul Smirnei (†155), de pildă, este considerată una dintre cele mai vechi sărbători cu caracter local¹¹⁸. Din combinarea calendarelor locale apar *martirologiile*, având un caracter regional și apoi general¹¹⁹.

La Dunărea de Jos sunt consemnate numele mai multor martiri căzuți victime persecuțiilor. Îi amintim doar pe câțiva. Astfel, cei mai vechi martiri dobrogeni sunt Epictet și Astion, pe care i-am amintit în alt context, despre care știm că au murit la Halmyris în ziua de 8 iulie (în anul 290). Sunt printre pușinii martiri al căror mormânt a fost descoperit, iar „pătımirea” lor s-a păstrat, furnizându-ne astfel o serie de informații deosebit de prețioase care vădesc mentalitatea timpului, modul de viață al creștinilor, relațiile cu păgânii, existența unei ierarhii bisericești etc. De o mare popularitate în cadrul comunității s-a bucurat Chiril, căruia îi sunt consacrate cinci zile de serbare (singur pe 12 mai; împreună cu Chindeus pe 9 martie și 26 aprilie; amândoi în compania altor martiri pe 9 și 10 mai). Deși nu știm dacă avem de-a face cu un martir local sau doar a suferit moartea martirică la Axiopolis, cert este că cinstirea lui este consemnată de *Martirologiul hieronymian*, de Procopius din Caesarea (care vorbește despre restaurarea unei fortărețe de către Iustinian, aflată sub patronajul sfântului) și de o inscripție grecească de pe o placă de calcar, găsită în ruinele basilicii coemeterialis, în „cetatea de nord”, datată la cumpăna secolelor III-IV - „*(Martirilor) Chiril, Chindeas și Tasius le încredințez pe Eufrasius*”. Importantă este și cinstirea lui Mina în Scitia Minor, vestitul martir egiptean (†11 noiembrie 304), al cărui chip apare reprezentat ca *orant* pe trei ulcioare cu mir descoperite la Tomis. Fără îndoială, comerțul cu obiecte sfinte scoate în relief legăturile cetății tomitane cu Egiptul în secolele IV-V și interesul creștinilor locali pentru pelerinajele organizate la mormântul martirului¹²⁰. Așa se face că popularitatea Sfântului Mina s-a extins și în stânga Dunării, unde o ploscuță din ceramică cu chipul său a fost descoperită la Slăveni, județul Dolj, fiind datată în a doua jumătate a secolului IV¹²¹. Și exemplele pot continua.

¹¹³ *Ibidem*, pp. 41-42.

¹¹⁴ Ene Braniște, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, revăzută și completată*, Editura IBMBOR, București, 1993, p. 121.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Iolanda Țighiliu, *op. cit.*, p. 41.

¹¹⁷ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 139.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 140.

¹¹⁹ *Ibidem*, pp. 140-142.

¹²⁰ Idem, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în „De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină”, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și a Dunării de Jos, Galați, 1979, pp. 34-63; Emilian Popescu, *Christianitas... passim*; *IGLR*, nr. 194; cf. Liliana Trofin, *Romanitate...*, *ed. cit.*, pp. 323, 368 și *passim*; Nestor Vornicescu, *op. cit.*, *passim*; despre zilele consacrate sfântului Chiril la Victor Heinrich Baumann, *Sângele martirilor*, Editura Dobrogea, Constanța, 2015, p. 81: „26 aprilie în *Codex Epternacensis*, Paris.Lat. 10.837 al martirologiului hieronymian; în *Axiopoli natalis Cirilli*; în *Codex Bernensis* la 9 mai: „in Axiopoli Quirilli, Quindei, Zenoni” și 10 mai: „Axiopoli Cyrilli, Cindis, Dionis, Acacci, Cripionis, Zenonis”; la 12 mai în martirologiul sirian, împreună cu alți 6 martiri: „εὐ 'Αξιποῖεὶ Κύριλλος καὶ ἕτεροι μάρτυρες ἐξ”210; la 9 (10) martie *Breviarul siriac* indică sărbătoarea celor doi martiri: „Κυρίλλος καὶ Κίνδος”211), era cu siguranță un localnic ca și Chindeas, al cărui nume a fost asociat de P.Ș. Năsturel cu românescul Cănda.”

¹²¹ Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *op. cit.*, p. 199; Liliana Trofin, *op. cit.*, p. 323.

Nu-i un secret că pătrunderea creștinismului în mediul rural, renumit pentru conservatorismul său, a modelat și îmbogățit universul spiritual al locuitorilor¹²². Relevant ni se pare faptul că aceștia l-au perceput pe Dumnezeu într-o cheie personală, care elimina distanța abisală care desparte creația de creatorul ei. Doar un mediu supus sincretismului religios putea genera și promova imaginea antropomorfă a lui Dumnezeu Tatăl. Deși pare puțin probabil ca moștenirea audienilor¹²³ să fi rezistat trecerii timpului, nu putem nega însă puterea tradiției. Păstrând proporțiile, se poate vorbi, în acest caz, de o ipostază „umanizată” a divinității, aflată în contradicție flagrantă cu dogma Sfintei Treimi. Amintim în acest sens prevederile sinodului al VII-lea de la Niceea care condamnă „Toate jucăriile copilărești și glumele nebunești, scrierile mincinoase, și cele care s-au făcut (alcătuit) împotriva cinstitorilor icoane, trebuie să le predea episcopului Constantinopolului, spre a fi puse la o parte (scoase din circulație) împreună cu celelalte cărți eretice”¹²⁴. Deoarece în Tradiția Bisericii identificarea *Celui Vechi de zile* s-a făcut cu Fiul, nu doar cu Tatăl, sinodalii nu au luat vreo hotărâre în favoarea pictării chipului lui Dumnezeu Tatăl. Marele apărător al icoanelor, Sfântul Ioan Damaschin, condamnă reprezentarea Tatălui în tratatele sale împotriva iconoclaștilor și evidențiază faptul că icoana are ca temei dogma Întrupării Domnului. Creștinii au primit de la Dumnezeu „puterea de discernământ” și știu „ceea ce poate fi înfățișat și ceea ce nu poate fi înfățișat în icoană („) Scriptura spune: „N-ai văzut chipul Lui. Vai de înțelepciunea legiuitorului! Cum va fi înfățișat în icoană ceea ce este nevăzut? (...) Dar când vezi că Cel fără de corp s-a făcut pentru tine om, atunci vei face icoana chipului Lui omenesc”¹²⁵. Și în alt loc: „Dar dacă va îndrăzni cineva să facă icoana Dumnezeirii imateriale, necorporale, nevăzute, fără de formă și culoare, o aruncăm ca falsă”¹²⁶. Și continuă: „Prima icoană naturală și cu totul asemenea nevăzutului Dumnezeu este Fiul Tatălui, Care arată în El pe Tatăl (...) Fiul este icoana naturală a Tatălui, fără deosebire și întru totul asemenea cu Tatăl”¹²⁷.

În bisericile medievale românești Dumnezeu Tatăl este figurat ca „Cel Vechi de Zile”. Constantin Ion Ciobanul atrage atenția asupra faptului că „În perioada bizantină Cel Vechi de Zile era identificat cu Iisus Hristos. Despre acest lucru vorbesc inscripțiile icoanelor bizantine în care figurează textul „Iisus Hristos Cel Vechi de Zile”. Dar în perioada postbizantină Cel Vechi de Zile a început să fie în mod greșit confundat cu imaginea Tatălui, adică a Primei Persoane din Sf. Treime. În cazul imaginii de la Voroneț este vorba în mod indubitabil de imaginea Tatălui, întrucât se poate citi inscripția slavonă „Oteț” (= „Tatăl”), pictată cu vopsea albă în stânga și dreapta nimbului”¹²⁸. Această confuzie durează iar trecerea timpului conferă o oarecare credibilitate acestei învățături greșite. Așa se explică figurarea antropomorfă a Tatălui și pe icoanele de sticlă din Transilvania¹²⁹.

„Legătura dintre pictura pe sticlă și pictura murală este vizibilă: același izvod și același model de inspirație, același mod de interpretare a faptelor, același program iconografic” –

¹²² Dumitru Protase, *Romanizarea și creștinismul ...*, pp. 316-317 și *passim*.

¹²³ Vezi Epiphanius din Salamina, *Împotriva celor 80 de erezii*, 15, 2-5, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, pp. 173, 175; Teodoret al Cirului, *Istoria bisericească*, PSB, 44, Editura INMBOR, București, 1995, p. 165; cf. Liliana Trofin, *Creștinismul la români și sârbi*, p. 35 și *passim*.

¹²⁴ *Can. 9 VII ec* (vezi Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992, *passim*).

¹²⁵ Sfântul Ioan Damaschin, *Tratatul al treilea contra celor care atacă sfintele icoane*, 8, în vol. Sfântul Ioan Damaschin, *Cultul sfintelor icoane. Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, carte tipărită cu binecuvântarea PF Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere din limba greacă, *introduce* și note de preotul profesor Dumitru Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1998, p. 130.

¹²⁶ Sfântul Ioan Damaschin, *Tratatul al doilea contra celor care atacă sfintele icoane*, 11, în vol. Sfântul Ioan Damaschin, *Cultul sfintelor icoane...*, p. 103.

¹²⁷ Sfântul Ioan Damaschin, *Tratatul al treilea contra celor care atacă sfintele icoane*, 18, p. 138.

¹²⁸ Constantin Ion Ciobanul, *Programul iconografic al Bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț*, p. 2, nota 8, <http://www.medieval.istoria-artei.ro/resources/29.Voronet%2CVarianta%20finala%2CCiobanu%2C.pdf>, accesat online 17.09.2017.

¹²⁹ Elena Băjenaru, *Icoane pe sticlă din Țara Făgărașului și sursele iconografice*, 142-150, <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2009/02/bajenaru2007.pdf>, accesat online 27.09.2017.

susține Elena Băjenaru¹³⁰. Mai departe arată că acest lucru este vizibil cu precădere la iconarii „care au fost mai întâi zugravi de biserici”¹³¹. Ne oferă și câteva exemple. „Pentru Țara Făgărașului este cazul lui Ioan Pop, al familiei Grecu (originară din Arpașu de Sus, dar stabilită din varii motive „pe Ardeal”, la Săsăuș, ai cărei membri au format stilul local al picturii mural-religioase), al lui Nicolae Cațavei din Făgăraș”¹³².

Dar mai elocvent decât altele este faptul că iconarii pe sticlă descoperă simultan „cu studierea picturii murale și citirea atentă a Bibliei”, subiecte noi „în Evangheliile apocrife și legendele apocrife și hagiografice”¹³³. În mod cert, ele fascinează și atrag ca un magnet atenția iconarilor dornici să umanizeze sacrul și să-l tâlcuiască pe înțelesul neștiutorilor de carte. Menționăm în acest context reprezentarea necanonică a *Sfintei Treimi într-un Trup*, temă neagră de Biserica Ortodoxă, întâlnită pentru prima dată la Galda de Jos (în 1752), apoi în bisericile din Cuștelnic și Tălmăcel (1780)¹³⁴. Sfânta Treime apare „sub forma unui arhieru cu trei fețe, patru ochi, trei nasuri (cu mustățile corespunzătoare) și barba în trei mănunchiuri, totul încadrat de aureola triunghiulară a Tatălui ceresc și de nimbul Fiului. Datorită notei de fantastic degajate, această imagine a Sfintei Treimi iese din tiparele obișnuite”¹³⁵. Tema este preluată și de frații Grecu (Nicolae și Gheorghe), fiii lui Nicolae, care au zugrăvit-o la Voivodenii Mici, dar nu au transpun-o și pe sticlă¹³⁶. Se pare că în Țara Făgărașului acest subiect iconografic a fost pictat doar de Ioan Pop, „la mijlocul secolului al XIX-lea”¹³⁷. În mod sigur, însă, caracterul eterodox al acestuia a constituit o piedică în calea răspândirii în mediile artistice de la sud de Carpați, deși nu reprezenta o necunoscută. O dovadă o constituie figurarea lui „Dumnezeu Savaoth cu trei chipuri” în caietul de modele de tradiție bizantină al lui Radu Zugravul (cunoscut ca un reprezentant de seamă al artei postbrâncovenești). Totuși această formă de reprezentare a Sfintei Treimi lipsește din bisericile și din ilustrațiile cărților religioase tipărite în secolele XVII-XIX¹³⁸. Pentru inițiați unele lucruri își dezvăluie esența eterodoxă dincolo de aparențe, de aceea ei refuză să se lase seduși de frumusețea „fructului oprit”. Umanizarea sacrului nu are doar limite, ci și consecințe în planul mântuirii. Dar ne oprim aici cu analiza deoarece nu ne-am propus să acoperim în totalitate o temă atât de complexă.

Creștinismul desființează granița dintre sacru și profan și deschide tuturor „accesul la sfințenie”¹³⁹. Trecerea timpului curge în favoarea sa, iar cu ajutorul vocabularului liturgic și al simbolismului artistic reușește să-și pună amprenta asupra mentalului colectiv. În spațiul românesc transformările suferite de acesta sunt vizibile la tot pasul. Amintim doar formele personalizate ale exprimării credinței (de pildă, în loc de „Pater” pentru Dumnezeu avem „Tată”, „Tătuțu”, „Tăicuțu”, iar Maica Domnului în loc de „Dona” sau „Madona” devine „Măicuța Domnului”)¹⁴⁰ și anonimatul sub care s-au ascuns mult timp intelectualii, artiștii și creatorii populari¹⁴¹. Dialogând în intimitatea ființei lor cu Dumnezeu, aceștia l-au rugat și prin intermediul scrisului, simbolului, doinei, horei, colindei, baladei, legendei și basmului să-

¹³⁰ *Ibidem*, p. 143.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 146.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*, pp. 146-147.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 147.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ Alexandru Mălureanu, *Dimensiunea liturgică a comunicării și comuniunii în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae*, pp. 83-89 (în special p. 87), http://altarul-banatului.ro/wp-content/uploads/2016/03/Altarul-10-12--2015_10.pdf, accesat online 29.09.2017.

¹⁴⁰ Valentin Bugariu, *Istorie și semn religios*, Editura Sitech, Craiova, 2014, p. 47, https://www.banaterra.eu/biblioteca/sites/default/files/bugariu_valentin_istorie_si_semn_religios.pdf, accesat online 01.09.2017.

¹⁴¹ Iolanda Țighiliiu, *op. cit.*, p. 281 și *passim*; Jacques Le Goff, *Intelectualii în Evul Mediu*, traducere de Nicole Ghimpețeanu, Editura Meridian, București, 1994, pp. 19-22 și *passim*, <https://ro.scribd.com/document/345619806/Jacques-le-Goff-Intelectualii-in-evul-mediu-pdf>, accesat online 15.09.2017.

i ajute în necazuri, să le rezolve probleme cotidiene și să le dea un sens profund vieții lor, fiind conștienți că munca fără scop și creația fără binecuvântarea divină sunt sortite eșecului. Universul lor e un spațiu al comuniunii și al rânduiei, aflat în legătură permanentă cu Dumnezeu și cu strămoșii. În afara acestei legături sunt niște deznădăcuți nefericiți. Pentru ei lumea și sacrul capătă sens și sunt umanizate doar prin credință și mărturie. Raiul și iadul înseamnă răsplată și pedeapsă, adică lumea „cealaltă”, care este o „o lume concretă, o lume ce poate fi văzută și chiar pipăită, deși e pe alt tărâm, pe unde omul numai cu gândul poate ajunge”¹⁴².

Bibliografie

A new classical dictionary of Greek and Roman biography, mythology and geography: partly based upon the Dictionary of Greek and Roman biography, mythology by William Smith, LL.D., New York, 1884, http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_10482899_000/ldpd_10482899_000.pdf, accesat online 21.09.2017.

Armbruster, Adolf, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Enciclopedică, București, 1993.

Auxentius din Durostor, *Scrisoare despre credința, viața și moartea lui Ulfila*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, Editura Republicii Socialiste România, București, 1970.

Balázs, Lajos, *Folclor. Noțiuni generale de folclor și poezia populară*, Editura Scientia, Cluj-Napoca, 2003, <http://mek.oszk.hu/01700/01765/01765.pdf>, accesat online 06.10.2017.

Baumann, Victor Heinrich, *Sângele martirilor*, Editura Dobrogea, Constanța, 2015.

Băjenaru, Elena, *Icoane pe sticlă din Țara Făgărașului și sursele iconografice*, 142-150, <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2009/02/bajenaru2007.pdf>, accesat online 27.09.2017.

Bărbulescu, Maria, Câteia, Adriana, *Pater Nominos în cultul Hecatei la Tomis*, în *Pontica*, 40, pp. 245-252, <https://revistapontica.files.wordpress.com/2009/06/pontica-40-pag-245-253.pdf>, accesat online 21.09.2017.

Bârzu, Ligia, Brezeanu, Stelian, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție arheologică*, Editura Enciclopedică, București, 1991.

Benea, Doina, *Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV*, în *Sargeția, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva*, 26, 1(1995-1996), pp. 369-383.

Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura IBMBOR, București, 1988.

Blaa, Lucian, *Trilogia culturii*, Editura Humanitas, București, 2011.

Branște, Ene, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, revăzută și completată,, Editura IBMBOR, București, 1993.

Branște, Ene, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în „De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină”, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și a Dunării de Jos, Galați, 1979, pp. 34-63.

Bugariu, Valentin, *Istorie și semn religios*, Editura Sitech, Craiova, 2014, https://www.banaterra.eu/biblioteca/sites/default/files/bugariu_valentin_istorie_si_semn_religios.pdf, accesat online 01.09.2017.

Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, *Introducere* de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973.

¹⁴² Ovidiu Papadima, *op. cit.*, p. 47.

Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, vol. I., Editura Artemis, București, 1993.

Chiriac, Laurențiu, *Timpul creștin în Occidentul medieval – o „îndumnezeire” a duratei*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, XXXV, 2014, pp. 18-28, <http://www.cimec.ro>, accesat online 11.07.2017.

Cireș, Lucia, *Funcția funebră a colindatului*, pp. 129-140, <http://www.alil.ro/wp-content/uploads/2012/08/LUCIA-CIRES-Functia-funebra-a-colindatului.pdf>, accesat online 06.10.2017.

Ciubotaru, Silvia, *B.P. Hasdeu și cultura populară*, în Anuar de lingvistică și istorie literară, tom XXVI, Iași, 1977-1978, pp. 205-212, <http://www.alil.ro/wp-content/uploads/2012/05/B.-P.-Hasdeu-%C5%9Fi-cultura-popular%C4%83.pdf>, accesat online 10.07.2017.

Cîteia, Adriana Claudia, *Paradigma creștină între ontic și meonic*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007.

Constantin Ion Ciobanu, *Programul iconografic al Bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț*, pp. 1-30, <http://www.medieval.istoria-artei.ro/resources/29.Voronet%2CVarianta%20finala%2CCiobanu%2C.pdf>, accesat online 17.09.2017.

Cosma, Ela, *Ideea de întemeiere în cultura populară românească*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, <http://www.history-cluj.ro/Istorie/cercet/CosmaEla/Ideea%20de%20intemeiere.pdf>, accesat online 11.07.2017.

Cozma, Casiana - Mirela, *Aspecte ale imaginarului în opera lui Mircea Eliade*, Sibiu, 2011 (rezumat teză de doctorat), <http://doctorate.ulbsibiu.ro/obj/documents/REZUMAT-cozma.pdf>, accesat online 15.09.2017.

Densușeanu, Ovid, *Viața păstorească în poezia noastră populară*, I, Editura „Casa Scoalelor”, București, 1922, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/Ovid_Densusianu_-_Viea%C8%9Ba_p%C4%83storeasc%C4%83_%C3%AE_n_poesia_noastr%C4%83_popular%C4%83._Volumul_1.pdf, accesat online 08.10.2017.

Doody, John, Paffenroth, Kim, Smillie, Mark, *Augustine and the Environment*, Lexington Books, 2016.

Eliade, Mircea, *De la Zalmoxis la Genghis-Han: studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, Editura Humanitas, București, 1995, https://monoskop.org/images/5/5f/Eliade_Mircea_De_la_Zalmoxis_la_Genghi_Han_1995.pdf, accesat online 12.10.2017.

Eliade, Mircea, *Sacral și profanul*, traducere din franceză de Brîndușa Prelipceanu, ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2005, https://monoskop.org/images/c/cb/Eliade_Mircea_Sacral_%C5%9Fi_profanul_2000.pdf, accesat online 12.10.2017.

Eminescu și Biserica (Cuvântul Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, adresat în cadrul Adunării Generale a Academiei Române, cu prilejul Zilei culturii naționale, ziua de naștere a poetului național Mihai Eminescu, 15 ianuarie 2014), [ww.acad.ro/com2014/doc/d0115-ZiuaCulturiiNationale-PFDaniel.doc](http://www.acad.ro/com2014/doc/d0115-ZiuaCulturiiNationale-PFDaniel.doc), accesat online 11.07.2017.

Epiphanius din Salamina, *Împotriva celor 80 de erezii*, în Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II, Editura Republicii Socialiste România, București, 1970.

Floca, Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992.

Ghinoiu, Ion, *Cărările sufletului*, Editura Etnologică, București, 2004.

Ghinoiu, Ion, *Lumea de aici, lumea de dincolo: ipostaze românești ale nemuririi*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999.

Ghinoiu, Ion, *Obiceiuri populare de peste an. Dicționar*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997.

Ghinoiu, Ion, *Vârstele timpului*, ediția a II-a, Editura Știința, Chișinău, 1994.

Gligore, Daniel, *Sacerdoțiul omului. Omul – preot al creației*, apare cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Calinic, Episcop al Argeșului și Muscelului, Editura DACPRESS, Curtea de Argeș, 2004, <https://bibliotecaonline2.files.wordpress.com/2007/04/sacerdotiul-omului-omul-preot-al-creatiei.pdf>, accesat online 15.09.2017.

Gudea, Nicolae, Ghiurco, Ioan, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei, Oradea, 1998.

Hasdeu. B.P., *Literatura populară: basme populare românești, prefață de Ovidiu Bârlea*, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 2000.

Hasdeu. B.P., *Soarele și Luna: folclor tradițional în versuri*, 2 vol., ediție critică, *prefață*, note, comentarii, variante și indici: I. Opreșan, Editura Saeculum, București, 2002.

Hasdeu. B.P., *Studii de folclor*, ed. îngrijită de N. Bot, *prefață de O. Bârlea*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.

Hrișcu, Carmen, Bejenaru, Luminița, *Date zooarheologice privind sanctuarul și zona adiacentă de la Răcățău (jud. Bacău)*, în *Thraco-Dacica*, 19, 1-2, 1998, pp. 191-195.

Iorga, Nicolae, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, revăzută și adaugită, 2 vol., Editura Ministerului de Culte, București, 1928.

Iorga, Nicolae, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1936, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Nicolae_Iorga__Istoria_rom%C3%A2nilor._Volumul_2_-_Oamenii_p%C4%83m%C3%A2ntului_%28P%C3%A2n%C4%83_la_anul_1000%29.pdf, accesat online 06.10.2017.

Ivan, Sorin, *Filosofia culturii, calea către conștiința de sine. O hermeneutică a supraviețuirii și identității pe scara istoriei*, în *Caiete critice*, 11 (313)/2013, pp. 22-32, <http://caiete.critice.fnsa.ro/wordpress/wp-content/uploads/2013/06/CC-11-2013.pdf>, accesat online 01.09.2017.

Ivireanul, Antim, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempele, Editura Minerva, București, 1972.

Le Goff, Jacques, *Evul Mediu și nașterea Europei*, traducere de Giuliano Sfichi și Marius Roman, *Cuvânt înainte de Jacques Le Goff*, Editura Polirom, Iași, 2005, [https://ia600505.us.archive.org/13/items/JacquesLeGoffEvulMediuSiNastereaEuropeiPolirom2005/Jacques%20Le%20Goff-Evul%20Mediu%20si%20nasterea%20Europei-Polirom%20\(2005\).pdf](https://ia600505.us.archive.org/13/items/JacquesLeGoffEvulMediuSiNastereaEuropeiPolirom2005/Jacques%20Le%20Goff-Evul%20Mediu%20si%20nasterea%20Europei-Polirom%20(2005).pdf), accesat online 01.09.2017.

Le Goff, Jacques, *Intellectualii în Evul Mediu*, traducere de Nicole Ghimpețeanu, Editura Meridian, București, 1994, <https://ro.scribd.com/document/345619806/Jacques-le-Goff-Intellectualii-in-evul-mediu-pdf>, accesat online 15.09.2017.

Lemny, Ștefan, *Cantemireștii: aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea*, *Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie*, trad. de Magda Jeanrenaud Editura Polirom Iași, 2013.

Marcus, Solomon, *Transcendența ca paradigmă universală*, <http://convorbiri-literare.ro/?p=2131>, accesat online 11.07.2017.

Mălureanu, Alexandru, *Dimensiunea liturgică a comunicării și comuniunii în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae*, pp. 83-89, http://altarul-banatului.ro/wp-content/uploads/2016/03/Altarul-10-12--2015_10.pdf, accesat online 29.09.2017.

Mehedinți, Simeon, *Creștinismul românesc: Adaos la caracterizarea etnografică a poporului român*, *Prefață de Dumitru Muster*, ediție îngrijită de Dora Mezdrea, Fundația Anastasia, București, 1995.

Mihăescu, H., *La romanité dans le sud-est l'Europe*, Editura Academiei Române, București, 1993.

Mitrea, Ion, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele VII-VIII*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, 2001.

Negru, Mircea, *Descoperiri arheologice din secolul al III-lea d. Chr. La București – Militari „Câmpul lui Boja”*, pp. 26-33, <https://www.muzeulbucurestiului.ro/assets/13-bucuresti-materiale-de-istorie-si-muzeografie-xiii-1999.pdf>, accesat online 21.09.2017.

Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series - Eusebius Church History: Life of Constantine the Great, Oration in Praise of Constantine, ed. Philip Schaff, Cosimo, Inc., 2007.

Niculescu, Constanțiu, *Reflecții istoriografice asupra izvoarelor dreptului vechi românesc*, în Revista de Științe Juridice, pp. 188-193, <http://drept.ucv.ro/RSJ/images/articole/2006/RSJ4/B14DinulescuConstantiu.pdf>, accesat online 01.09.2017.

Olteanu, Ștefan, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI: structuri demoeconomice și social-politice*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1997.

Olteanu, Ștefan, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

Operele principelui Dimitrie Cantemir. Tom 8: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pe originalul manuscris al autorului, păstrat în Arhivele Principale din Moscova ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, cu un portret și două facsimile, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1901.

Panait, Panait, I., Flaut, Daniel, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004.

Panaiteșcu, P.P., *Contribuții la istoria culturii românești*, ediție îngrijită de Silvia Panaiteșcu, Prefata, note și bibliografie de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1971.

Papadima, Ovidiu, *O viziune românească a lumii. Studiu de folclor*, ediția a II-a revizuită, cu o postfață de I. Oprișan, Editura Saeculum I.O, București, 1995, <https://www.scribd.com/doc/270296990/Ovidiu-Papadima-O-Viziune-Romaneasca-a-Lumii-Studiu-de-Folclor-Editura-S-AECULUM-1995>, accesat online 06.10.2017.

Păcurariu, Mircea, *Istoria bisericii ortodoxe române*, I, ediția a II-a, Editura IBMBOR, București, 1991.

Pârvan, Vasile, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Atelierele grafice SOCEC & Co., Societate anonimă, București, 1911.

Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Daicoviciu, Hadrian, Teodor, Dan Gh., Bârză, Ligia, Preda, Florentina, *Istoria României de la începuturi și până în secolul al VIII-lea*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995.

Popescu, Emilian, *Christianitas daco-romana: florilegium studiorum*, Editura Academiei Române, București, 1994.

Popescu, Emilian, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1976.

Protase, Dumitru, *Autohtonii în Dacia. II. Dacia postromană până la slavi*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2000.

Protase, Dumitru, *Romanizarea și creștinismul - componente de bază ale continuității etno-culturale în spațiul daco-roman*, pp. 313-320, https://csiatim.uvt.ro/NOU/BHAUT/ro/pdf/2004_art27.pdf, accesat online 02.09.2017.

Saint Ambrose, *Hexameron, Paradise, and Cain and Abel (The Fathers of the Church, Volume 42)*, CUA Press, 2010.

Sfântul Arhiepiscop Luca al Crimeii, *Duh - Suflet – Trup (Puterea inimii)*, carte tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului, traducere de Evdochia Șavga, Editura Sophia & Cartea Ortodoxă, București, f. a.

Sfântul Ioan Damaschin, *Cultul sfințelor icoane. Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, carte tipărită cu binecuvântarea PF Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere din limba greacă, introducere și note de preotul profesor Dumitru Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1998.

Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii la Hexameron*, în PSB, 17, Ed. IBMBOR, București, 1986.

Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a III-a, *Despre Sfântul Duh, Corespondență (Epistole)*, în PSB, 12, Ed. IBMBOR, București, 1988.

Sonoc, Alexandru, *O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase*, http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/xxi/06.htm#_ftnref91, accesat online 21.09.2017.

Spinei, Victor, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Editura Junimea, Iași, 1985.

Stăniloae, Dumitru, *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, Editura Elion, București, 2004, <https://ro.scribd.com/document/80349372/Dumitru-Stanilaoe-Refletii-Despre-Spiritual-It-a-Tea-Poporului-Rom-an>, accesat online 11.07.2017.

Teleanu, Bogdan Aurel, *Metaforă și misiune. Valorificarea literaturii laice în predica românească*, carte publicată cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Doxologia, Iași, 2016.

Teodor, Dan Gh., *Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991.

Teodoret al Cirului, *Istoria bisericească*, PSB, 44, București, Ed. IBMBOR, București, 1995.

The Teachings of the Church Fathers, ed. John Randolph Willis, Ignatius Press, 2002.

Theodorescu, Răzvan, *Cultură și civilizație europeană*, Editura Fundației România de Măine, București, 2003, <http://www.bp-soroca.md/pdf/ARTApdf.pdf>, accesat online 01.09.2017.

Trofin, Liliana, *Creștinismul la români și sârbi. Între exclusivism și sincretism*, Editura Prouniversitaria, București, 2016.

Trofin, Liliana, *O istorie a creștinismului la nordul Dunării de Jos până în secolul al XIII-lea*, Editura Universității din București, București, 2007.

Trofin, Liliana, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos în secolele IV-VIII*, Editura Universității din București, București, 2005.

Țepelea, Marius, *Aspecte ale vieții sociale în biserica primară*, Editura EMIA, Deva, 2004.

Țighiliu, Iolanda, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XI-XVII*, Editura Paideia, București, 1997.

Vornicescu, Nestor, *Primele scrisori patristice în literatura noastră. sec. IV-XVI*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1984.

Vornicescu, Nestor, *Una dintre primele scrieri ale literaturii române străvechi: Pătimirea martirilor Epictet și Astion (de la cumpăna secolelor III - IV)*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1990.

Vulcănescu, Mircea, *Mitologie română*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987.

Zamfirescu, Dan, „*Cartea românească de învățătură*” a mitropolitului Varlaam al Moldovei. *Izvoarele și originalitatea*, RITL, nr. 1-4, București, 2013, pp. 73-78, <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A6960/pdf>, accesat online 10.07.2017.

Zamfirescu, Dan, *Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, Editura Minerva, București, 1973.